

Maftuna TURSUNOVA,
Toshkent amaliy fanlar universiteti mustaqil tadqiqotchisi
E-mail: tursunovamaftuna00@gmail.com

PhD N.Tursunova taqrizi asosida

O‘ZBEK VA RUS TOPONIMIK RIVOYATLARINING O‘RGANILISHI TIPOLOGIYASIGA DOIR

Аннотация

Mazkur maqolada o‘zbek va rus folklorshunosligida joy nomlarining kelib chiqishini izohlashga qaratilgan rivoyatlarning o‘rganilishi qiyosiy asnoda tadqiq etilgan. Maqolada toponimik rivoyatlarga ziyolilarning qiziqishi, joy nomlarini kelib chiqishini izohlashga qaratilgan rivoyatlarning folklorshunoslar tomonidan o‘rganilish davri borasida ilmiy mulohazalar yuritiladi. O‘zbek va rus folklorshunoslik fani tarixida toponimik rivoyatlarning ilmiy jamoatchilik tomonidan to‘planishi, ilk ilmiy muomalaga kiritilishi, rivoyat janriga doir nazariy qarashlarda o‘zbek va rus olimlarining ilmiy xulosalari qiyosiy asnoda tanqidiy tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: folklor, toponim, rivoyat, joy nomi, to‘plash, og‘zaki nasr, uydirma.

К ТИПОЛОГИИ ИЗУЧЕНИЯ УЗБЕКСКИХ И РУССКИХ ТОПОНИМИЧЕСКИХ ПРЕДАНИИ

Аннотация

В данной статье рассматривается сравнительное исследование топонимических предание в узбекском и русском фольклоре. Статья дает научное представление о периоде интеллектуального интереса к топонимическим преданиям и их изучении фольклористами. В сравнительном ключе критически анализируются сбор топонимических легенд научным сообществом в истории узбекского и русского фольклора, их первоначальное введение в научное обращение, а также научные выводы узбекских и русских ученых о теоретических взглядах на жанр предания.

Ключевые слова: фольклор, топоним, предание, топоним, собрат, устная проза, вымысел.

ON THE TYPOLOGY OF STUDYING UZBEKISTAN AND RUSSIAN TOPONYMIC LEGENDS

Annotation

This article examines a comparative study of toponymic legends in Uzbek and Russian folklore. It provides a scholarly overview of the period of intellectual interest in toponymic legends and their study by folklorists. It critically analyzes the collection of toponymic legends by the scholarly community in the history of Uzbek and Russian folklore, their initial introduction into scholarly circulation, and the conclusions of Uzbek and Russian scholars on theoretical perspectives on the legend genre.

Keywords: folklore, toponym, legend, toponym, congener, oral prose, fiction.

Kirish. Ma'lumki toponimlar joy nomlarini bildiruvchi so'zlar bo'lib, har bir geografik makonning nomlanish sabablarini izohlashga qaratilgan kichik hajmli og'zaki nasriy hikoyalardir. Joy nomlarining kelib chiqishini izohlashga qaratilgan og'zaki hikoyalar qadim zamonlardan oq xalq orasidagi ziyolilar tomonida xalqning o'ziga xos vatan tarixi sifatida ahamiyat kasb etgan. Qadimgi ajdodlarimiz o'zlari istiqomat qilib kelayotgan makoni tarixini bilishga qiziqishlari natijasida joylar – aholi istiqomat qiladigan shahar va qishloqlarning nomlanish sabablarini oydinlashtirishga qiziqqanlar. Bu esa, millatning ma'naviy qiyofasi, tafakkur doirasini belgilovchi mezon sifatida har bir davrda muhim ahamiyat kasb etgan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Jahon folklorshunosligida O.S.Axmanova, V.D.Bondaletov, I.A.Vorobyeva, V.A.Juchkevich, A.B.Superanskaya, Ye.V.Uxmelina, T.V.Xvesko, A.R.Eskler, A.F.Artemova, O.A.Leonovich, V.D.Belenkaya singari olimlar toponimik nasr mohiyati, janr tabiati, toponimlar semantik mohiyatiga doir tadqiqotlar yaratganlar [1].

Tadqiqot metodologiyasi. O‘zbek va rus xalqlarining toponimik rivoyatlarni o‘rganishda o‘zbek va rus folklorshunosligidagi ilg‘or fikrlarni o‘rganish orqali xalqlarning ma‘naviyat tarixi, uning paydo bo‘lishi, ilmiy tafakkur rivoji va millat ma‘naviyatini qiyosiy asnoda ochib berish.

O‘zbek folklorshunosi U.F.Sattorov toponimik rivoyatlarni asrimiz boshlarida monografik tadqiq etgan edi. Olimning keyingi tadqiqotlari ham bevosita toponimik nasr badiiyatiga bag‘ishlandi. U.F.Sattorovning aniqlashicha: “Toponimlarning etimologiyasi borasidagi dastlabki urinishlarni qadimgi grek matnlarida uchramiz. “Kapitoliy bo‘risi”, “Romula va Rema haqida afsona”larda Rim shahrining paydo bo‘lishi izohlangan”[27].

Joy nomlarining izohlovchi so‘zlarning mohiyatiga birinchi ilmiy yondoshuv sifatida X-XI asrlar buyuk tilshunos olimi – Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘at it-turk” asarida uchraydi. Olim o‘z asarida turkiy tillardagi joy nomlarining mohiyati xususida ilmiy izohlar beradi.

Qadimdan joy nomlarining qay tariqa kelib chiqishini izohlashga qaratilgan og‘zaki nasriy hikoyalar ilmiy kishilar e‘tiborini o‘ziga tortgan. Qadimgi davr kishilari bunday og‘zaki hikoyalarni o‘z yurtlari tarixining bir sahifasi sifatida tushungan bo‘lsalar, keyinchalik ularning qimmatli ma‘lumotlarni mujassamlashtirgan og‘zaki badiiy asar sifatida qadrlaganlar [27. – B.30.].

Turkiston o‘lkasida istiqomat qilgan ziyoli ajdodlarimiz o‘rta asrlardan toponimik rivoyat va afsonalar bilan ilmiy qiziqishda bo‘lganlar, biroq, tarixiy ma‘lumotlar rus olimlarining toponimik afsona va rivoyatlarni to‘plash va ularni o‘rganish ishlariga XX asrning boshlaridan kirishganligini ko‘rsatadi. Toponimik nasr namunalari

o'rganishda rus olimlaridan N.P.Andreyev birinchilardan bo'lib bu sohada ilmiy tadqiqotlar yaratdi. U rivoyatlarni tarixiy hamda mahalliy rivoyatlarga bo'lib tasniflagan edi [2]. Ayni ilmiy qarash T.M.Akimovning o'quv qo'llanmasidaham ko'zga tashlanadi. Ular joy nomlarining kelib chiqish sabablarini izohlovchi toponimik rivoyatlarni «mahalliy rivoyatlar» deya tariflaydilar[3].

N.P.Andreyev tadqiqotidan o'n yil o'tgach, A.I.Nikiforov tomonidan «Adabiyot qomusi» dagi «Rivoyat» nomli maqolasida bu janrning uch xil ichki turi mavjudligini qayd qilgan: 1) mifik, ya'ni xudolar, samo, jon, yovuz ruhlar, avliyolar va boshqalar haqidagi rivoyatlar; 2) naturalistik, ya'ni o'simliklar, jonivorlar, bir ko'zli, it boshli g'aroyib odamlar haqidagi rivoyatlar; 3) tarixiy rivoyatlar. Tarixiy rivoyatlarning o'zini ham olim bir necha guruhlariga ajratgan: 1) geografik rivoyatlar - jo'g'rofiy atamalarning kelib chiqishini tushuntiruvchi rivoyatlar; 2) moddiy obidalar haqidagi rivoyatlar; 3) tarixiy voqealar haqidagi rivoyatlar; 4) xalqning geneologiyasi haqidagi rivoyatlar kabi[24].

A.I.Nikiforov tasnifida birinchidan, rivoyat, afsona va demonologik hikoya janrlari qorishtirib yuborilganligini tanqid qilgan o'zbek folklorshunosi U.Sattorov: «naturalistik rivoyat» sirasiga mansub deb topilgan matnlar, shuningdek, xudolar, avliyolar to'g'risidagi asarlar afsona janri namunasi bo'lsa, jon va yovuz ruhlar xususidagi hikoyalarni demonologiyaga kiritish maqsadga muvofiqdir. Olim tasnifidagi «geografik va moddiy obidalar to'g'risidagi rivoyatlar» aslida yaxlitlashtirilib «toponimik rivoyatlar» deb atalishi va tarixiy rivoyatlardan ajratilib, rivoyatning ichki turlaridan biri sifatida berilishi lozim edi. Shunday bo'lsa-da, A.I.Nikiforov tasnifi faktik materialni keng qamrab olganligi bilan qiziqarli[27] -deb izoh beradi.

XX asrning 60-yillariga kelib rus folklorshunosligida «toponimik rivoyat»larni alohida o'rganish kun tartibiga qo'yildi. S.N.Azbelev, V.Gusev, V.K.Sokolova, K.V.Chistov, V.P.Anikin kabi olimlar toponimik rivoyatlarni xalq og'zaki ijodining eng qadimiy va yashovchan namunasi ekanligini, aytuvchi va tinglovchi bayon etilayotgan voqelikni haqiqat deb qabul qilishi, epik bayonda retrospektivlikning yetakchilik qilishi, muayyan joy nomi bilan bog'liqlik bunday rivoyatlarning yetakchi belgisi ekanligini aniqladilar[5].

Bu davrda Rus va turkiy xalqlar folklorshunoslari toponimik rivoyatlarning janr xususiyatlari, syujet tuzilishi va obrazlar tarkibi, badiiy evolyusiyasi, epik janrlar tizimidagi o'rni, boshqa janrlar, xususan afsona janri bilan o'xshash va farqli jihatlari haqida qiziqarli ilmiy qarashlarni olg'a sura boshladi[6].

Ertak afsona va rivoyatlarning haqiqatga yaqinligi masalasida tadqiqotlar olib borgan folklorshunos S.N.Azbelev afsonalarning xayoliy uydirmaga asoslanishi uning rivoyatdan farqlanib turishini aniqladi. Olim o'z tadqiqotida toponimik xarakterdagi nasr namunalarini voqelikning tasvirlanishida hayotiylik darajasining yuqoriliga e'tiborni qaratgan[4].

1969-yilda I.Z.Yarnevskiy tomonidan e'lon qilingan Sibirdan yozib olingan toponimik afsonalarning tasvir vositalari xususidagi ilmiy ma'ruzasi ortidan toponimik xarakterdagi og'zaki epik nasr namunalariga qiziqish ko'paydi [36. – C. 49-50]. Natijada, V.K. Sokolovning slavyan folkloriga bag'ishlangan jamoa monografiyasida sharqslavyan toponimik rivoyatlariga bag'ishlangan ilmiy maqolasi dunyo yuzini ko'rdi.

Boshqird folklorshunosi A.M.Suleymanov «Boshqird xalq toponimik afsona va rivoyatlarining tarixiy asoslari, g'oyayiy – estetik vazifalari» mavzusida tadqiqot yaratdi[31]. A.M.Suleymanov tadqiqotida V.K. Sokolova, V.K.Kasko, R.M.Kovalyovalar tomonidan olg'a surilgan tasniflarga tayanganligi yaqqol ko'zga tashlanadi. Boshqa tadqiqotlardan farqli o'laroq turkman olimi A.Baymuradovning tadqiqotlarida

rivoyatlarning ichki guruhlari borasida yangi mulohaza o'rtaga tashlandi. U turkman rivoyatlari tarixiy, toponimik va etiologik kabi turlarga bo'linishini bildirdi[12]. Ayni davrda o'zbek folklorshunosligida afsona janrining tabiati borasida ilmiy xulosalar ommalashgan bo'lsa-da, rivoyatlar borasida biror tadqiqot e'lon qilinmagan edi.

N.A.Krinichnaya rivoyatlar tadqiqiga bag'ishlangan kuzatishlari natijasida joy nomlari bilan bog'liq rivoyatlarda faqat «toponimik motiv» mavjud bo'lib, aslida ular tarixiy rivoyat hisoblanadi deb tushuntiradi[22]. Tog'li oltoyliklar nasri tadqiqotchisi S.S.Katash esa, olamning paydo bo'lishi va tabiiy hodisalar to'g'risidagi qarashlar aks etgan nasriy asarlarni «etiologik miflar» sirasiga kiritadi. Uning tahlil qilgan namunalarida mifotoponimik afsonalar uchraydi[21].

Tatar xalq tarixiy rivoyatlari badiiyatini tadqiq etgan folklorshunos S.M.Gilyazutdinov tadqiqotida esa, toponimik xarakterdagi rivoyatlar ham tarixiy rivoyat sifatida tahlilga tortilganini kuzatamiz[16].

1988-yilga kelib o'zbek folklorshunoslari «O'zbek folklori ocherklari»ni e'lon qildi. Mazkur kitobda folklorshunos Komil Imomov «Rivoyat» nomli maqolasini elon qildi. Ushbu ilmiy maqolada rivoyatning afsonadan farqi hamda uning tarixiy va toponimik kabi ichki guruhlari mavjudligi borasidagi gepotezani olg'a surdi.

Yangi asr boshlarida rus folklorshunosi B.P.Putilov tomonidan e'lon qilingan tarixiy qo'shiqlar, afsonalar, rivoyatlar va ertaklar to'plamida toponimik rivoyatlar ham o'rinlashgan edi[26].

2002-yilda o'zbek folklorshunosi U.Sattorovning «O'zbek xalq toponimik rivoyatlari» nomli nomzodlik dissertatsiyasi toponimik rivoyatlarning spesifikasi, janr tabiati, tasnifi va badiiyatini ochib berishga qaratilgan yirik monografik tadqiqot sifatida o'zbek va jahon folklorshunosligi toponimik nasri tadqiqda yangi hodisa bo'lganligini e'tirof etish zarur.

U.Sattorov ilmiy xulosalari e'lon qilingandan biroz vaqt o'tib rus folklorshunosi A.K.Matveyev tomonidan rus toponimiyasining Rossiya xalqining kelib chiqishini izohlovchi manba sifatidagi o'rniga bag'ishlangan ilmiy maqolasi e'lon qilindi. Uning ilmiy qarashlarida asosan toponimik rivoyatlar haqiqatdan xabar beruvchi og'zaki manba sifatida talqin etilgan xolos, tadqiqotchi toponimik rivoyatlarning folklor janri sifatidagi tabiati tasnifi yoki badiiyati borasida fikr yuritmagani edi[24].

2006 yilda A.S.Burlakov qirol tarantasi buzilgan joyda nomi ostida toponimik afsonalardan iborat xalq nasri namunalarini e'lon qilgan bo'lsa[14], O.D.Gribanova «Uralorti toponimik rivoyatlarining hududiy o'ziga xosliklari» mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini himoya qildi. O.D.Gribovaning dissertatsiya ishida toponimik rivoyatlarning janr tabiati va tasnifi tadqiq etilgan edi. Ayni shu masalani biz o'zbek xalq toponimik rivoyatlari misolida undan uch-to'rt yil oldin U.Sattorov tomonidan amalga oshirilgan edi[27]. U.Sattorov toponimik rivoyatlarni oykonimik, oronimik, gidronimik va nekronimik rivoyatlar singari ichki guruhlarga bo'lib o'rganishni taklif qilgan edi. O.D.Gribanova esa Uralorti toponimik rivoyatlarini ikki asosiy guruhga bo'lib o'rganishni taklif qiladi:

- 1.Ruslarning kelishidan oldingi toponimik rivoyatlar;
- 2.Ruslar kelgandan keyin yaratilgan toponimik rivoyatlar[18].

Tahlil va natijalar. Toponimik rivoyatlarning tasnifotida nisbatan mukammal tasnif o'zbek folklorshunosi U.Sattorov tomonidan yaratilganligini guvohi bo'lamiz. Yuqorida ko'rib o'tganimizdek XX asr rus va o'zbek folklorshunosligida toponimik rivoyatlar shu tipdagi afsonalardan farqlanishi bilan bog'liq ilmiy xulosalar mavjud edi. Har ikki xalq folklorshunosligida toponimik rivoyatlarning

janr tabiati, tasnifi borasidagi mukammal imiy xulosalar o'zbek folklorshunos U.Sattorov qo'lga kiritilgan.

Xulosa va takliflar. Xullas, o'zbek va rus toponimik rivoyatlarining o'rganilishi borasidagi mulohazalarimizni quyidagicha umumlashtiramiz:

O'zbek xalq toponimik rivoyatlarini o'rganilishi ruslarga nisbatan ancha qadimda X asrda Mahmud Koshg'ariy tomonidan ilmiy o'rganila boshlagan bo'lsa, rus toponimik rivoyatlari XX asr boshlaridan N.P.Andreyev tomonidan ilk bor o'rganilgan.

XX asr boshlarida toponimik rivoyatlarni afsonadan ajratib olish borasida ilmiy izlanishlarda rus folklorshunoslarining ilg'orligi kuzatiladi. XX asrning 30-40-yillarida garchi nomukammal bo'lsa-da, xalq toponimik nasri namunalarini tasnif qilish masalalari rus olimlari tomonidan kun tartibiga qo'yildi. Asrning 80-yillariga kelib, o'zbek

folklorshunosligida rivotlar afsonalardan farqli mustaqil folklor janri ekanligi ilmiy asoslanib, rivoyatlar tarixiy va toponimik rivoyatlarga bo'lishinishi aniqlandi.

O'zbek folklorshunosligida o'tkan asrning 90-yillaridan boshlanib yangi asr boshigacha davom etgan U.Sattorovning ilmiy tadqiqot ishlari va ommalashtirgan ilmiy maqolalari toponimik rivoyatlarning janr tabiati va mukammal tasnifotini yaratilganligini ko'rsatadi.

Rus folklorshunosligida toponimik rivoyatlar tarixiy davr nuqtai nazaridan tasniflangan bo'lsa, o'zbek folklorshunosligida tematik tasnif mezoni asosida ichki guruhlariga ajratilgan.

Rus va o'zbek toponimik rivoyatlarining obrazlar tizimi, syujet tipologiyasi, etakchi motivlar masalalarini tadqiq etish oldimizda turgan muhim masalalardan biridir.

ADABIYOTLAR

1. Ахманова О.С. «Эквиваленты слов» и их классификация в современном английском языке // Доклады и сообщения филологического факультета МГУ. – М., Вып. 6. – 1948. – С. 5-11.
2. Андреев Н.П. Указатель сказочных сюжетов по системе Аарне. -Л. 1929, С. 117.
3. Акимова Т.М. Семинарий по народному поэтическому творчеству. - Саратов, 1959, С. 138.
4. Азбелев С.Н. Отношение преданий, легенды и сказки к действительности // Славянский фольклор и историческая действительность. -М, 1965, – С. 11-25.
5. Азбелев С.Н. Проблемы международной систематизации преданий и легенд // Специфика фольклорных жанров. -М. 1966, – С. 176-195.
6. Азбелев С. Н. Проблемы международной систематизации преданий и легенд. -Яский фольклор, т. X. – М.-Л., 1966, – С.176 - 195.
7. Анкин В.П. Художественное творчество в жанрах несказочной прозы (к общей постановке проблемы) // Русский фольклор. XII. – М.: 1972, С. 6-11.
8. Ахметшин Б.Г. Предания, легенды и другие устные рассказы горнозаводской Башкирии. АКД. - Уфа, 1968, С. 9-18.
9. Артемова А.Ф., Леонович О.А. Заимствованные названия в топонимии США // Иностранные языки в школе. – М., 2014. – №5. – С. 60-65.
10. Бельская В.Д. Очерки англоязычной топонимики. – М., 1977. – 227 с.
11. Бондалетов В.Д. Русская ономастика. – М.: Наука, 1983. – 224 с.
12. Баймурадов А. Туркменские народные предания. АКД. -Ашхабад, 1977, 24-25 - б.
13. Баймурадов А. Туркмен фольклор прозасынын тарыхы эволюциясы. -Ашхабад, Ылым, 1982, 145-152-б.
14. Бураков А. В. Там, где сломался царский тарантас // Легенды и были Старой Гатчины. – Гатчина: Типография «Латона», 2006. – 89 с.
15. Воробьева И.А. Язык Земли. О местных географических названиях Западной Сибири. – Новосибирск: Западно-Сибирское книжное издательство, 1973 (а). – 152 с;
16. Глиязутдинов С. М. Татарские исторические предания и их художественные особенности ав-гореф. Дисс. канд филол наук. – Казань, 2000. – 32 с.
17. Гусев В.Е. Эстетика фольклора. -Л., 1967. – С.122-123.
18. Грибанова О.Д. Региональное своеобразие зауральские топонимических преданий. Автореф. Канд.филол.наук. – Челябинск, 2006. – С. 10.
19. Жучкевич В.А. Общая топонимика. – Минск, 1968. – 432 с.
20. Кругляшова В.П. Жанры несказочной прозы уральского горнозаводского фольклора. -Свердловск, 1974.
21. Каташ С.С. Жанровая специфика алтайских мифов, легенд и преданий (к проблеме терминологии и классификации) // Фольклорное наследие народов Сибири и Дальнего Востока. – Горно Алтайск, 1987. – С. 73.
22. Криничная Н.А. О жанровом специфике преданий и принципы их систематизации//Русский фольклор, том XVII. «Проблемы свода русского фольклора». – Л.:1977. – С.77.
23. Лазарев А.И. Жанровые разновидности преданий//Проблемы реализма в русской и зарубежной литературах. – Вологда, 1969. -С. 10-11.
24. Матвеев А. К. Собственно русская топонимия как источник сведений о древнем населении Севера европейской части России//Известия Уральского государственного университета.– Екатеринбург, 2004. – № 33. – С. 5-11.
25. Никифоров А.И. Предания//Литературная энциклопедия. – М.: 1939, Т.9, – С. 238-239.
26. Путилов Б. П. Пётр Великий в преданиях, легендах, анекдотах, сказках, песнях. – СПб., 2000.
27. Сатторов У.Ф. Ўзбек халк топонимик ривоятлари. Филол.фан.номз.дисс. – Тошкент, 2002. – С. 33.
28. Сатторов У.Ф. Ўзбек халк топонимик насрининг таснифи ва поэтикаси.Филол.фан докт.Дисс.–Тошкент,2023.–Б. 33.
29. Соколова В.К. Русские исторические предания. -М. 1970. – С. 249.
30. Суперанская А.В. Что такое топонимика? – М., 1984. – 182 с.
31. Сулейманов А.М. Исторические основы и идейно-эстетические функции топонимических легенд и преданий башкирского народа: Автореф дисс... канд филол наук. – Уфа, 1972. – 26 с.
32. Ухмылина Е.В. Названия и прозвища русского населения Горьковской области // Этнонимы. – М.: Наука, 1970. – С. 254-264.
33. Хвесько Т.В. Когнитивное описание формирования топонимов // Язык и культура. – Томск, 2008 (а). – №3. – С. 77-82.